

Annika Dahlsten & Markku Laakso

Campfire in a Zoo

Työskentelimme vaimoni kanssa kuukauden Kapkaupungissa taiteilijaresidenssissä. Osuimme kerran kahvipöytäkeskusteluun johannesburgilaisen yläluokkaisen valkoisen naisen kanssa. Työmme ja tekeillä oleva projektimme saamelaiskaravaaneista herätti hänessä suurta mielenkiintoa, ja hän ylisti Etelä-Afrikan monimuotoista heimoperinnettä. Keskustelu eteni nykypäivään, alkuperäisasukkaiden arkeen. Nainen tyrmistyi kuulleessaan saamelaishiphopista ja digitaalisen median suosioista. Alkuperäiskansojen kulttuurin tulisi hänen mukaansa säilyä mahdollisimman puhtaana, vailla vieraita vaikutteita. Jalon villin eetos ei siis osoita edelleenkaan hiipumisen merkkejä.

Fantastinen villi

”Jalon villin”ⁱ käsite periytyy aina Kolumbuksen ja Magalhaesin löytöretkien ajoilta, jolloin tunnetun maailman rajat aukesivat. Löytöretkeilijät toivat matkoiltaan mukanaan todisteita uusista kolonnista; luonnonrikkauksia, eläimiä ja ihmisiä. Valtaa ja valtion laajenevia rajoja korostettiin näillä trofeeilla. Uudesta maailmasta tuli pian unten ja utopioiden kohde.ⁱⁱ Alkuperäisasukkaista esiteltiin maksusta markkinoilla ja kiertävissä sirkuksissa. Pocahontaksen, Sarah Baartmaninⁱⁱⁱ ja monien muiden Eurooppaan rahdattujen elämäntarina on osa länsimaiden kiinnostusta kolonialisoituihin alusmaihin ja lännen rakentamaa fantasiaa orientista ja toiseuksista, ”muista”. Yksinkertaiset, puhtaat ja seksuaalisesti halukkaat alkuasukkaat toimivat eroottisten projisointien kohteina, koska olivat viattomina villoina vailla seksuaalisuuden mukanaan tuomaa häpeää ja syyllisyyttä.^{iv} Monet 1800-1900-lukujen taitteen freak show’t toimivat saman oletuksen pohjalta: yhteiskunnan ulkopuoliset, kummajaiset eli ”muut” saivat kannettavakseen eron merkin. Edward Said muistuttaa, että vierautta korostettaessa vahvistetaan omaa identiteettiä ja oikeutetaan oma valta-asema.^v Siirtomaiden villit todistivat eurooppalaisten omaa sivistyksen ja ideaalisen yhteiskuntakehityksen historiaa.

Toiseus, muu maailma kiinnosti eurooppalaisia myös laajemmin kuin kummajaisnäytösten kautta. Evoluutioteoria ja laajeneva luonnontieteellinen tutkimus toi globaalin todellisuuden tavallisen kansalaisen ulottuville. Sanomalehdet julkaisivat reportaaseja maailman eri kolkista, ja tutkimusmatkailijat ja ”seikkailijat” saivat statusarvoa. Rautatieverkon kehittyminen Euroopassa, valtamerten ylitysten helpottuminen ja muu kehittyvä logistiikka liikutti paitsi tavaroita, myös ihmisiä. Kaukaiset maat olivat taloudellisen hyödyn kohde, ja myös villieläinten pyydystäminen Afrikasta ja Aasiasta ja rahtaaminen Eurooppaan osoittautui kukoistavaksi liiketoiminnaksi.

Saksalainen villieläinkauppias ja eläintarhuri Carl Hagenbeck (1844-1913) oli Euroopan mantereen suurin eläintenvälittäjä, sirkusten ja ihmisnäyttelyiden järjestäjä. Hänen kalastajaisänsä aloitti suvun liiketoiminnan vaatimattomasti: eräänä päivänä Carlin ollessa neljävuotias isä toi mereltä verkkoihinsa tarttuneet kuusi hyljettä mukanaan. Hylkeet asetettiin puihin saaveihin Spielbudenplatzille, perheen kotipihalle, ja ihmiset saivat katsella niitä maksusta^{vi}. Tästä alkoi Hagenbeckien eläinkauppa. Isä Claus Gottfried Carl Hagenbeck ryhtyi tuomaan Eurooppaan eksoottisia eläimiä maailman kaukaisista kolkista, ja eläimet myytiin hyvällä voitolla yksityisiin ja yleisiin eläintarhoihin ympäri Eurooppaa.

Uuden ajan eläintarha

Villieläinliiketoiminnan osoittaessa hiipumisen merkkejä, Carl Hagenbeck päätti laajentaa toimialaansa. Ensimmäinen ihmisryhmä, kuusi Norjan saamelaista, esiteltiin Hampurissa 1871^{vii}. Karavaani tuotiin Spielbudenplatzille, Reeperbahnille poroineen ja koirineen. Näistä etnografisista esityksistä kasvoi huikea menestys. Vaatimattoman saamelaisesityksen jälkeen Hagenbeck tuotti kolossaalisia ihmisenäyttelyitä, jotka kiersivät ympäri Eurooppaa esitellen Afrikan mantereen alkuperäiskansoja, aboriginaaleja, inuiitteja ja muita heimoja. Vuosien 1874 ja 1913 välillä Hagenbeck esitti yli sata erilaista alkuasukasryhmää kiertävissä *Völkerschau* näyttelyissään. Ryhmiä koottiin Australiasta, Chilestä, Egyptistä, Intiasta, Mongoliasta, Somaliasta, Sri Lankasta ja monista muista maista. Saamelaiset lassosivat poroja, inuiitit esittelivät kajakkitaitojaan, nuubialaiset ratsastivat kameleilla ja ihmiset jonottivat nähdäkseen maailman ihmeitä. Kukin etninen ryhmä esitettiin aina asiaankuuluvan esineistön ja oikeiden eläinten kanssa. Hagenbeckin ”antropologis-eläintieteelliset esitykset” toimivat luonnontieteellisten museonäyttelyiden edeltäjinä ja loivat pohjan maailmannäyttelyiden etnografisille esittelyille.

Hagenbeckien liikeyritys kasvoi kasvamistaan, kun Carl Hagenbeck perusti vuonna 1907 nimeään kantavan eläintarhan Stellingeniin, Hampuriin. Eläintarha oli vallankumouksellinen. Häkit ja kalterit puuttuivat kokonaan, niiden sijaan koko eläintarha oli maisemoitu muistuttamaan villieläinten alkuperäisiä elinympäristöjä. Vesiesteet, kukkulat ja harjanteet loivat luonnollisen rajan eläinten aitauksissa. Maailman muut eläintarhat seurasivat perässä, ja Hagenbeckia voidaankin kutsua modernin eläintarhan isäksi. Hagenbeck Tierpark oli oikeastaan enemmänkin kuin vain eläintarha; se oli nykyaikainen viihdekeskus. Perinteisen eläintarhan sijasta se oli kolossaalinen ulkoilmapanoraama, jossa yleisö liikkui elävässä kuvaelmassa. Saman maanosan eläimet ja ihmiset oli koottu yhteen. Keinotekoisessa, mutta aidonoloisessa maisemataustassa eläimet käyskentelivät ja ihmiset askaroivat arkisissa puuhissaan. Esineistö, vaatteet ja asumispaikat olivat mahdollisimman autenttisia. Teatraalinen esillepano loi puitteet tarinalle, suurelle kertomukselle.^{viii} Eric Aimes kuvailee Hagenbeckin eläintarhaa varhaisen elokuvateatterin korvikkeeksi. Hagenbeckin eläintarha oli myös mukana tuottamassa filmejä safarikuvauksista eroottisiin melodraamoihin. Varhainen elokuvateollisuus oli siis osa teemapuistoa.^{ix}

Ihmisenäyttelyiden oikeutus

Hagenbeckin näyttelyt olivat viihdettä siinä missä monet muut Eurooppaa kiertävät eläin- ja ihmisenäytökset. Ne kuitenkin erosivat muista yhdellä perustavanlaatuisella tavalla. Ne olivat *totta*^x. Buffalo Billin kiertävä lännensirkus ja monet muut speaktaakkelit olivat teatterinomaisia, käsikirjoitettuja näytöksiä, joissa *esitettiin* vaikkapa villejä intiaaneja ja puhvelinkaatoja. Hagenbeck tarjosi aitouden illuusion – aitoja alkuperäisasukkaita, oikeine tarvekaluineen ja pukuineen, arkisissa askareissa. Sopiva esitysareena sirkusten ja huvipuistojen sijaan oli eläintarha. Etnografisia näytöksiä perusteltiin tieteellisin argumentein: näin eurooppalaiset tutustuvat luonnon monimuotoisuuteen. Esityksiin saattoi liittyä julkisia luentoja, ja esimerkiksi Chicagon maailmannäyttelyssä, jossa oli myös saamelaisia mukana, näyttelyistä tuli kohteita antropologian opiskelijoille^{xi}. Berliiniläinen antropologi Rudolf Virchowista tuli Hagenbeckille tärkeä kumppani. Fyysisen antropologian edustaja Virchowista tuli Hagenbeckin esitysten vakiovierailija, joka luennoi näyttelyistä ja puolusti niitä lehdissä. Vastalahjaksi Hagenbeck tarjosi Virchowille mahdollisuuden tehdä ajan antropologialle suosittuja mittauksia ja fyysisiä tutkimuksia näyttönsä esiintyjille^{xii}. Virchow pääsi myös mittaamaan harvinaisia lappalaisia kalloja vuonna 1879 Berlin Zoossa^{xiii}.

Näyttelyiden kultakausi 1875 -1920 osuu yhteen maailmanlaajuisen kolonialismin, rotuteorioiden ja sosiaalidarwinismin nousun kanssa^{xiv}. Rotuteoriaa ja poliittista tarkoituspää ajavaa oppia rotujen paremmuusjärjestyksestä tukivat näyttelyt, joissa ”sivistyneet eurooppalaiset saattoivat katsella ja kummastella saamelaisia siinä missä apinoita ja muita hauskoja eläimiä”^{xv}. Vilho Harle ja Sami Moisio suhtautuvat kriittisesti kolonialismin lieveilmiöön, jossa oli ”hyväksyttyä ja normaalia ottaa joitakin saamelaisia erikoislaatuisten tai villien eläinten tapaan näytettäväksi ja ihmeteltäväksi”^{xvi}. Toiseuttaminen ja ”muista” erottautuminen oli (ja on edelleen) osa ”me” –henkisyyden ja oman identiteetin korostamista. ”Alempiin rotuihin” liitettiin määreitä kuten infantiilius, turmeltuneisuus, villiys tai eroottisuus. Kolonialisaatioprosessi antoi näin länsimaisille sivistyneisyyden, rationaalisuuden, järjestäytyneen ja hallitun määreet.^{xvii} Ihmiskierruudet toimivat tavallaan performatiivisesti toiseuttamisen ja sitä kautta minuuden todistamisen ylimpinä näytöksinä.

”Jalon villin” käsitettä saamelaisuuden yhteydessä kuvaa parhaiten 1800-luvulla syntynyt ajatus ”lapp skall vara lapp”, jonka mukaan saamelaiskulttuuri ei voinut uudistua pilaantumatta^{xviii}. Ajattelutapa on yhä edelleen elossa, ja näkyy Suomessa valtaväestön pyrkimyksenä musealisoida saamelaiskulttuuria, jotta se vastaisi parhaiten matkailuteollisuuden tarpeisiin. Maritta Stoor muistuttaa kollektiivisesta harhasta: saamelaiset näkevät itse itsensä stereotyyppisempinä ja homogeenisempinä kuin ovatkaan. Idealisoituja ja romantisoituja aineksia sisältävä identiteetti kaventaa mahdollisuutta identifioitua saamelaiseksi.^{xix}

Saamelaiskaravaanit

Helsingin Sanomat julkaisi helmikuussa 1910 artikkelin ”Lappalaiset Helsingissä”^{xxx}. Kaupunkiin oli tullut poromies Juhani Jomppasen vetämä 17 hengen saamelaiskaravaani, jonka tarkoitus oli matkata Saksaan puolen vuoden esiintymiskierruutele. Karavaani oli pystyttänyt leirin Kaisaniemeen, jossa he pientä maksua vastaan näyttivät, miten porolla ajetaan, miten poroja otetaan kiinni suopungilla ja ylipäättään esittelivät lappalaiselämää. Matkanjärjestäjä toimi kirjailija Aleko Lilius, ja kiertue ulottui Hampurista Königsbergiin. Veli-Pekka Lehtola on jäljittänyt aikalaiskuvauksia matkasta. Eri lehtiartikkeleiden mukaan Jomppanen kritisoi matkaa. He olivat menettäneet seitsemän poroa huonon veden vuoksi ja seurueen liikkumista Saksassa oli rajoitettu. Jomppasen perheeseen syntyi matkan aikana poika, Jouni Piera. Hän kehui myöhemmin olevansa ”Königsbergin lappalainen”, koska oli siellä syntynyt.^{xxi}

Lehtola haluaa tarkastella kiertueita kulttuurien kohtaamisen näkökulmasta ja muistuttaa, että kiertueilla lähtevät saamelaiset olivat palkattuja esiintyjiä, jotka esittivät roolejaan ulkopuolisten luomien ehtojen puitteissa^{xxii}. Hänen mukaansa saamelaiset ymmärsivät roolinsa näyttelijöinä – päinvastoin kuin mitä Hagenbeck ajoi takaa. Saamelaisten päivärytmi oli kiertueilla tiukasti määritelty, ja työaikana ”tuli pysytellä leirin sisäpuolella ja näyttää ’aidolta’ saamelaiselta’ -- Kun työaika oli ohi, alkoi vapaa-aika, jolloin saamelaiset olivat turisteja, kulttuurilähettiläitä tai moderneja maailmanmatkaajia”^{xxiii}. Ennen elokuvia ja turismia näyttännöt olivat tavallisille ihmisille ainoa tapa saada elävä kosketus vieraisiin kansoihin. Vaikka esitykset korostivat dokumentaarisuutta ja autenttisuutta, ne olivat järjestäjien käsikirjoittamia luomuksia.^{xxiv}

Etnografisiin näytöksiin liittyi myös lieveilmiöinä eroottisuus ja tirkistely. Näytökset tarjosivat legitiimin paikan miehille ja naisille nähdä ja jopa koskea usein lähes alastomia esiintyjiä^{xxv}. Esiintyjät myös myivät valokuvia, joista kalliimmista esiintymisvaatteet vähenivät. Tahattoman ironinen on Hagenbeckin oma kommentti, joka liittyy saamelaisnäyttelyyn 1875: ”...lähes sensaatio syntyi, kun pieni lappalaisäiti, kaikessa naiiviudessaan ja täysin yleisöstä häiriintymättä, imetti lastaan rinnoillaan”^{xxvi}. Aleko Lilius lainaa Hagenbeckin omia muistelmia kertoessaan, että seksuaalisen lähentelyn ongelma koski myös saamelaisia. ”’Seksuaalisesti nälkäiset’ hampurilaisnaiset kun ahdistelivat saamelaisia miehiä niin, että sekä vaimot että

järjestäjät olivat hätää kärsimässä”, kirjoittaa Lehtola^{xxvii}. Ongelman takia Hagenbeckin oli omien sanojensa mukaan lukittava esiintyjät aitauksiin^{xxviii}. Eristämisestä valittelivat Juhani Jomppasen retkikunnan lisäksi myös muutamat muut saamelaiset^{xxix}.

Ihmisnäyttelyt alkoivat 1910-luvun jälkeen kriisiytyä. Nouseva saamelaisliike erityisesti Ruotsissa suhtautui näytöksiin kriittisesti. Liikkeen johtajat Torkel Tomasson ja Elsa Laula arvostelivat kovin sanoin saamelaisten esittämistä näyttelyesineinä: ”Me saamelaiset emme halua olla koekaniineja kaikille mahdollisille sosiaalisille kokeiluille ja koekenttänä sensaationätkäisille nk. kirjailijoille ja tieteilijöille, joiden ’totuudet lappalaisista’ tekevät meistä kuolevien eläinten lauman, joita ei pian löydy muualta kuin apinahäkeistä Skansenilta”^{xxx}. Lappalaiskaravaanien arvostelu lähti liikkeelle saamelaisliikkeen myötä, ja ne nähtiin rotuteorioiden ja saamelaisia alistavan etnosentrisen ajattelun välikappaleina^{xxxi}. Saamelaisten integrointi valtioiden kansalaisiksi tapahtui valtaväestön ehdoilla, jossa saamelaisia pyrittiin isällisesti pitämään erillään modernista maailmasta. Kiertueisiin osaa ottaneille saamelaisille matkanteko kuitenkin avasi henkilökohtaisia maailman ja näköalojen avartumisen kokemuksia ja he epäilemättä kokivat itsensä myös jonkinlaisiksi kulttuurilähettäjäiksi^{xxxii}.

Eläintarhan apina

Kaksi vuotta sitten löysin Yleisradion arkistonauhan, jossa toimittaja Martti Silvennoinen tekee reportaasimatkan 1955 pitkin Ounasjokea Rovaniemeltä aina Enontekiölle asti. Yhdessä haastatteluissa isovaarini Simoni kertoo pitkän tarinan, jossa hän syyspimeässä yössä päätyy ratsastamaan seivästämällään lohella Ounasjoen kuohuihin. Simoni on ylpeä saavutukseen ja mainitsee olevansa Lapin, jos ei koko maailman ainoa mies, joka on selvinnyt hengissä lohella ratsastamisesta. En ikinä ehtinyt tavata Simoni Laaksoa (1878-1963). Lapsena kuulin usein tarinan, jossa Simoni-vaari oli ollut eläintarhassa näytillä. Kuvittelin mielessäni Korkeasaaren ja Simonin apinan lailla häkkiin.

Vuonna 1928 Enontekiöltä värvättiin Hampurin eläintarhan ihmisnäyttelyyn kokonainen lapinkylä. Simoni ja hänen vaimonsa Ella-Stiina pakkasivat lapsensa ja poronsa suuntasivat kohti Hampuria. Matkan oli suunniteltu kestävän vuoden, kotiin palattiin kuitenkin jo aikaisemmin. Suvussamme on säilynyt hyvin vähän dokumentteja matkasta: kaksi valokuvaa ja epämääräisiä tarinoita eläintarhassa asumisesta. Lapin Kansa julkaisi 1998 valokuvan Hampurin lappalaiskaravaanista^{xxxiii}. Kuvassa keskirivissä, viidentenä oikealta seisoo isoisoisäni Simoni, pitäen käsiään vaimonsa Ella-Stiinan olkapäillä. Kuvan lehdelle toimittanut ylikyröläinen Otto Suvanto muistelee äitinsä sukulaisten ottaneen osaa kahteen karavaaniin. He saivat kunnan korvauksen Saksan valtiolta, eikä valitettavaa matkanteosta jäänyt, ainakaan jälkipolville kerrottavaksi.

Campfire in a Zoo

Teoskokonaisuutemme on yhdistelmä matkakertomusta ja pohdintaa toiseudesta . Puhumme matkustamisesta ja sukuperinnöstä; laajemmin käsittelemme alkuperäisyyttä, vaatimuksia ja oikeutusta siihen.

Projektin aikana lähdimme matkalle, fyysisesti mutta myös mielentilana. Matkustimme eteläiseen Afrikkaan, jossa koimme oman toiseutemme ja muukalaisuutemme. Teoksissa

kuvaamme matkantekoja, jatkuvaa alituista liikkeelläoloa, jossa ainoa pysyvyys on muuttuva maisema. Saamelaišhahmomme tekevät tilapäisen leirinsä yhtä lailla aavikolle kuin tunturiin. Haimme sekä Namibiasta että Etelä-Afrikasta paikkoja, jotka eniten muistuttivat enontekiöläistä maisemaa, ikään kuin kotikaipuun kuvana. Kävimme Hampurissa Hagenbeckin eläintarhassa, ja Reeperbahnilla teimme performanssin samalla aukiolla, josta Hagenbeckin ihmissirkus aloitti.

Näyttelymme teokset avaavat näkökulmia identiteettiin ja oikeutusta siihen. Voiko saamelainen eläintarhassa olla aito? Mikä on alkuperäisyyttä, kenestä puhumme, kun puhumme toiseudesta?

ⁱ Kts. esim. Hall, Stuart 1999: Identiteetti. Suom. Mikko Lehtonen ja Juha Herkman. Tampere: Vastapaino. s. 126-127.

ⁱⁱ Hall, Stuart 1999, s. 112.

ⁱⁱⁱ Sarah Baartman syntyi 1789. Hän työskenteli orjana Kapkaupungissa, josta brittiläisen laivan lääkäri William Dunlop ”löysi” hänet ja suostutteli mukaansa Englantiin. Dunlopin aie oli esitellä Baartman ”tieteellisenä kuriositeettina”, johtuen Baartmanin epätavallisen suurista pakaroista ja genitaalialueista. 1800-luvun alussa erilaiset ”freak show’t” yleistyivät, ja Baartmanin tyyppilliset Khoisan –heimon piirteet sopivat eurooppalaisiin käsityksiin mustien alempiroituisuudesta ja pidäkkeettömästä seksuaalisuudesta. Sarah Baartman esiteltiin Lontoossa ”Hottentottien Venuksena”. Baartmania kierrätettiin Lontoon kautta Pariisiin. Hän kuoli 25-vuotiaana 1815, olettavasti syfilikseen. Baartmanin luurangosta otettiin kipsivalu ja hänen elimensä säilöttiin. Ne olivat näytillä Musee de l’Homme Pariisissa aina vuoteen 1974 asti. Nelson Mandelan toiveesta 1994 Sarah Baartmanin kotiinpaluuta ryhdyttiin valmistelemaan, ja 2002 jäämistö palautettiin Kapkaupunkiin. Baartman haudattiin synnyinseudulleen Gamtoos River Valleyn, Itäiseen Kapmaahan. Hänen lähdöstään Kapkaupungista Lontooseen oli kulunut 187 vuotta.

Lähteet: Davie, Lucille: Sarah Baartman, at rest at last. www.southafrica.info/history/saartjie; www.arlindo-correia.com/venus.

^{iv} Hall, Stuart 1999, s. 113-114.

^v Pietikäinen, Sari & Leppänen, Sirpa: ”Saamelaiset toisin sanoin”. Kolonialismin jäljet. 2007. Toim. Kuortti et al. Helsinki: Gaudeamus. s. 180. Alkup.viite: Said. Edward 2003/1978: Orientalism. London: Penguin.

^{vi} Rothfels, Nigel 2002: Savages and Beasts. The Birth of the Modern Zoo. Baltimore: The Johns Hopkins University Press. s. 45.

^{vii} Alexander, Edward P. 1983: Museum Masters. Their Museums and Their Influence. Nashville, Tennessee: American Association for State and Local History. s. 315.

^{viii} Rothfels, Nigel 2002, s. 42.

^{ix} Ames, Eric 2009: Carl Hagenbeck’s Empire of Entertainments. Washington: University of Washington Press. Preface.

^x Rothfels, Nigel 2002, s. 90.

^{xi} Lehtola, Veli-Pekka : ”Lappalaiskaravaanit harhateillä, kulttuurilähettiläät kierteella? Saamelaiset Euroopan näyttämöillä ja eläintarhoissa.” Faravid 33/2009. s.2.

^{xii} Rothfels, Nigel 2002, s. 93.

^{xiii} Lehtola, Veli-Pekka 2009, s.6.

^{xiv} Lehtola, Veli-Pekka 2009, s.2.

^{xv} Harle, Vilho ja Moisio, Sami 2000: Missä on Suomi? Kansallisen identiteettipolitiikan historia ja geopolitiikka. Tampere: Vastapaino. s.125.

^{xvi} Harle, Vilho ja Moisio, Sami 2000, s.125.

^{xvii} Pietikäinen, Sari & Leppänen, Sirpa 2007, s. 180.

^{xviii} Lehtola, Veli-Pekka 1997: Saamelaiset. Historia, yhteiskunta, taide. Inari: Kustannus-Puntsi. (Gummerus) s. 48.

^{xix} Stoor, Maritta 1999: ”Enköhän mie itte tiä parhaiten, kuka mie olen”. Pohjoiset identiteetit ja mentaliteetit. Osa 1, Outamaalta tunturiin. Toim. Marja Tuominen et al. Lapin yliopiston taiteiden tiedekunnan julkaisuja C. Katsauksia ja puheenvuoroja 16 / 32. Inari: Kustannus-Puntsi (Gummerus). s. 70-71.

^{xx} Helsingin Sanomat, 17.2.2010: ”Eksotiikkaa etelän ihmisille. HS 100 vuotta sitten.”

-
- ^{xxi} Lehtola, Veli-Pekka 2009, s. 9-10.
- ^{xxii} Lehtola, Veli-Pekka 2009, s. 4.
- ^{xxiii} Lehtola, Veli-Pekka 2009, s. 7. Alkup. viite: Cathrine Baglo, 2007.
- ^{xxiv} Lehtola, Veli-Pekka 2009, s. 6.
- ^{xxv} Rothfels, Nigel 2002, s. 134.
- ^{xxvi} Rothfels, Nigel 2002, s. 83.
- ^{xxvii} Lehtola, Veli-Pekka /2009, s. 11.
- ^{xxviii} Lehtola, Veli-Pekka 2009, s. 11. Alkup. viite: Lilius, Aleko 1957, 196-199.
- ^{xxix} Lehtola, Veli-Pekka 2009, s. 11. Alkup. viite: Broberg, Gunnar 1981-82, 36.
- ^{xxx} Lehtola, Veli-Pekka 2009, s. 11. Alkup. viite: Broberg, Gunnar 1981-82, 41. Ruotsissa Skansenin ulkopuistossa esitettiin lappalaisnäytöksiä vuodesta 1873. www.skansen.se
- ^{xxxi} Lehtola, Veli-Pekka 2009, s. 22.
- ^{xxxii} Veli-Pekka Lehtola tuo ajatuksen ”kulttuurilähettäläistä” mm. seuraavassa teksteissä: Lehtola 2009, s. 22. Viite myös: O-M Hætta, 2007.
- ^{xxxiii} Lapin Kansa, Juhla-lehti 1.12.1998: ”Lappalaisia Saksan maalla”. Teksti: Heikki Tuomi-Nikula, valokuva: Otto Suvanto. s.48.